

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/34/68-75>

Tural Quliyev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
turalquliyev2001@gmail.com

İQTİSADİ SİSTEMLƏRDƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK ANLAYIŞI VƏ ONUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

İqtisadi sabitlik ölkə iqtisadiyyatını müəyyən etmək üçün istifadə olunan inflyasiya dərəcəsi, faiz dərəcəsi, valyuta məzənnəsi, daxili və xarici ticarət balansları, iqtisadi artım, borclanma, resurs təchizatı və təklif xərcləri, işsizlik, adambaşına milli gəlir, istifadədə olan göstəricilər kimi müəyyən edilir. Qeyri-müəyyənlik istilahi isə baş vermə ehtimalı bilinməyən və ya hesablanması mümkün olmayan nəticələrlə bağlı vəziyyətləri təsvir edən bir anlayışdır. Bu mənada qeyri-müəyyənlik zərər və ya qazancla nəticələnmək hərəkət və ya hərəkətsizliyin nəticələrinin ehtimallarının hesablanması bilmədiyi vəziyyətlərə aiddir. İqtisadiyyatda demək olar ki, bütün iqtisadi hadisələrdə qeyri-müəyyənlik halları mövcuddur. İqtisadi orqanlar iqtisadi siyasət tədbirləri görərək, gördüyü tədbirlərin iqtisadiyyata hansı nəticələr verəcəyinə əmin deyillər. Şirkət müəyyən bir investisiya layihəsində pulunu riskə atdıqda, edilən qiymətləndirməyə baxmayaraq, bu investisiyanın gələcək nəticələri ilə bağlı iqtisadi qeyri-müəyyənlik hiss edir.

Məqalədə iqtisadi sistemlərdə qeyri-müəyyənlik anlayışı və onun qiymətləndirilməsi barədə məlumat verilmişdir. İqtisadiyyatda qeyri-müəyyənlik bütün nəzəri inkişafalara baxmayaraq hələ də müzakirə olunan bir anlayış olaraq yerini qoruyur. Qeyri-müəyyənliyin bu qədər müzakirə olunmasının səbəbi mücərrəd iqtisadi düşüncədə qeyri-müəyyənlik anlayışının malik olduğu semantik meyarların konseptuallaşdırılmaması deyil, qeyri-müəyyənlik anlayışı ilə bağlı konsensusun əldə olunmamasıdır. Qeyri-müəyyənliklə bağlı konsensusun olmaması bu anlayışla bağlı müxtəlif yanaşmaların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: *qeyri-müəyyənlik, risklərin idarə edilməsi, maliyyə bazarı, dəyişkənliyin artması, nizamsızlıq, iqtisadi qərarlar*

Tural Guliyev
Azerbaijan State University of Economics
master student
turalguliyev2001@gmail.com

Concept of uncertainty in economic systems and its evaluation

Abstract

Economic stability is defined as the inflation rate, interest rate, exchange rate, domestic and foreign trade balances, economic growth, borrowing, resource supply and supply costs, unemployment, per capita national income, and indicators used to determine the country's economy. The term uncertainty is a concept that describes situations with outcomes that are not known or cannot be calculated. In this sense, uncertainty refers to situations where the probabilities of action or inaction resulting in loss or gain cannot be calculated. In the economy, there are cases of uncertainty in almost all economic events. When economic authorities take economic policy measures, they are not sure what results the measures they take will have on the economy. When a company puts its money at risk in a certain investment project, it feels economic uncertainty about the future results of this investment, despite the valuation made.

The article provides information on the concept of uncertainty in economic systems and its assessment. Uncertainty in economics is still a debated concept despite all the theoretical

developments. The reason that uncertainty is discussed so much is not the lack of conceptualization of the semantic criteria of the concept of uncertainty in abstract economic thought, but the lack of consensus on the concept of uncertainty. The lack of consensus on uncertainty has led to the emergence of different approaches to this concept.

Keywords: *uncertainty, risk management, financial market, increased volatility, irregularity, economic decisions*

Giriş

Qeyri-müəyyənlik fəlsəfə, statistika, iqtisadiyyat, maliyyə, sığorta, psixologiya və sosiologiyada rast gəlinən anlayışdır. Qeyri-müəyyənlik o deməkdir ki, hadisə və ya qərarın nəticəsi əvvəlcədən dəqiq bilinmir. Başqa sözlə, qeyri-müəyyənlik hər hansı bir hadisə və ya qərarın birdən çox mümkün nəticəsi olduqda yaranır. İqtisadiyyatda qeyri-müəyyənlik gələcək qazanc və itkilər kimi iqtisadi şərtlərin paylanma diapazonu və statusu ilə bağlı qeyri-müəyyənliyə aiddir. Qeyri-müəyyənlik iqtisadiyyatda da mühüm elementdir. Qeyri-müəyyənliyin iqtisadi kateqoriyasının əhəmiyyəti onun yerinə yetirdiyi funksiyalarda aşkar olunur. Əsas problem olmaqla qeyri-müəyyənlik “inzibati prosesin mahiyyətidir” (Tompson, 1967: 159). Təşkilati ardıcılıqdan yayınma qeyri-müəyyənliyi artırır, nizamın və onun harmoniyasının qorunması isə idarəetmə resurslarının mövcudluğunu tələb edir. Qeyri-müəyyənlik kateqoriyası təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial həyatın hər hansı digər aspektini əhatə edən çox mürəkkəb bir hadisədir. Qeyri-müəyyənliyin mənbələrini və onun sosial həyatda yerinə yetirdiyi funksiyaları təhlil edərək, qeyri-müəyyənliyin xüsusi iqtisadi kateqoriya olduğunu iddia etmək olar.

Qeyri-müəyyənlik risk, davamlılıq, təhlükəsizlik və sabitlik kimi hadisələrin izahını təşkil edir. O, eyni zamanda onun mahiyyətinin və mahiyyətinin dərk edilməsində, qavranılmasında və zahirən düzgün təfsirində çoxlu qeyri-müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik çalarını təcəssüm etdirir. Müxtəlif dövrlərdə yerli və xarici nəşrlərin təhlili bu kateqoriyanın universal və müəyyən dərəcədə tam tərifinin nəinki olmamalı, hətta mövcud ola da bilməyəcəyi ilə bağlı fərziyyəimizi təsdiq etdi. Təsəvvür etmək çətindir ki, qeyri-müəyyənlik şərti olaraq müəyyən edilmiş və dəqiq konseptual məzmunla malikdir. Əksinə, qeyri-müəyyənlik, hətta öz tərifində belə, qeyri-müəyyən qalmalı və tam başa düşülməməlidir.

Əsas mövzu.

Biznes mühitinin qeyri-müəyyənliyi müasir iqtisadiyyatın əsas xarakterik xüsusiyyətidir və hər bir iqtisadi fəaliyyət subyektinin səmərəliliyinə və inkişaf perspektivlərinə əsas təsir göstərir. Qeyri-müəyyənlik transformasiya proseslərinin inkişafı fonunda yaranır və qloballaşmanın və iqtisadiyyatın regionallaşmasının ziddiyyətli təsirinə dünya tendensiyaları, istehlakçıların əhval-ruhiyyəsinin uyğunsuzluğu və sahibkarların mənfəət dinamikası və s. ilə əlaqədardır. “Qeyri-müəyyənlik bazar iştirakçılarının, menecerlərin, ev təsərrüfatlarının və siyasətçilərin şüurunda gələcək imkanları özündə cəmləşdirən geniş anlayışdır. Bu həm də makro və mikro hadisələrdən tutmuş qeyri-iqtisadi hadisələrə qədər geniş spektri əhatə edən bir anlayışdır” (Bloom, 2014: 153). Yüksək səviyyədə siyasi risk, iqtisadi sabitliyin olmaması, mövcud qanunvericiliyin tez-tez dəyişməsi və çatışmazlıqları, korrupsiyanı artıran inzibati maneələr və iqtisadiyyatın kölgə sektoru sahibkardan diqqətli və diqqətlə düşünülmüş qərarlar, dəqiq və çevik qərarlar tələb edir.

Cəmiyyətin iqtisadi və sosial həyatının bütün sahələrinə sıx inteqrasiya olunmuş bazarların sabitliyini pozan amillərin təsirinə azaldılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Beləliklə, iqtisadi sistemin səmərəli fəaliyyəti istehlak malları, kapital, qiymətli kağızlar, investisiya resursları və işçi qüvvəsi bazarlarının ahəngdar fəaliyyətini təmin edir. Müvafiq olaraq, mənzil tikintisi ilə bağlı risklər təkcə mənfəətin azalması ilə deyil, həm inşaatçının şirkəti, həm də mənzil tikintisi və satışı prosesinə xidmət edən əlaqəli sənayelərdə (banklar, sığorta şirkətləri və s.) bir çox şirkətlər üçün əhəmiyyətli itkilərlə təhdid edir. Eyni zamanda, mənzil problemini həll etmək üçün fiziki şəxs tərəfindən mənzil alması, mənzilə sahiblik hüququnu itirmək riski və onun alınması üçün əhəmiyyətli əlavə xərclərlə əlaqələndirilir. Bu baxımdan iqtisad elmi üçün iqtisadi sistemin müxtəlif iyerarxik səviyyələrində qeyri-müəyyənliyin təsirinə öyrənilməsi, o cümlədən mənzil bazarının

səmərəli fəaliyyətinə təsir göstərən risklərin öyrənilməsi vəzifəsi olduqca aktuallaşır. Ümumiyyətlə, risk termini gələcəkdə nə olacağını proqnozlaşdırmaq üçün keçmiş məlumatlar istifadə edildikdə istifadə olunur. Digər tərəfdən, nə baş verəcəyini belə təxmin edə bilmədikdə, qeyri-müəyyənlik termini istifadə olunur.

Qeyri-müəyyənliyin tətbiqi yeni iqtisadi tədqiqat sahəsi yaratmış və risklərin idarə edilməsi nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur. Qeyri-müəyyənlik dünyanın, hətta daha çox insan cəmiyyətinin mahiyyətidir, fiziki dünyanın nizamsızlığının ifadəsi və insan həyatının təsadüfiliyinin mənbəyidir. İnsan cəmiyyətində resursların bölüşdürülməsi fəaliyyətini öyrənən iqtisadi nəzəriyyələr də bu mahiyyəti tam tanımalı, qeyri-müəyyənlikdən başlamalı və bütün tədqiqatları qeyri-müəyyənlik kontekstində aparmalıdır. Geniş mənada qeyri-müəyyənlik nizamsızlıqdır. “İqtisadi qeyri-müəyyənlik iqtisadiyyatın gələcək vəziyyəti ilə bağlı az məlumat və ya məlumatlılıq mühitidir” (Pul siyasəti, 2012: 10).

İqtisadi qeyri-müəyyənliyi iqtisadi vəziyyətin çoxşaxəli inkişafı şəraitində təsərrüfat subyektləri arasında münasibətlərin müəyyən vəziyyəti kimi müəyyən edir, bu barədə ətraflı məlumat yoxdur. İqtisadi qərarlar nəzəriyyəsində risk və qeyri-müəyyənlik anlayışları fərqləndirilir. Qeyri-müəyyənlik, qərar qəbul edən şəxsin bir fəaliyyətin nəticəsini proqnozlaşdırma bilmədiyi bir vəziyyət kimi müəyyən edilir, çünki müxtəlif gələcək inkişafı əsaslanan çoxsaylı mümkün nəticələr mövcuddur.

Nəzəri baxımdan, yüksək qeyri-müəyyənliyin mənfi iqtisadi təsirlərə malik olduğundan şübhələnmək üçün müxtəlif səbəblər var. Əsas təsir kanalları diqqətlilik, maliyyələşdirmə üçün daha yüksək risk mükafatları və ehtiyat reaksiyalarıdır. Diqqət xüsusilə ciddi səhv qərar vermə riski olan geri dönməz, daha böyük investisiya və istehlak xərclərindən əvvəl baş verə bilər. Daha yüksək qeyri-müəyyənlik ilə, daha çox məlumatın daha gec vaxtda əldə olunacağını güman etmək olarsa, gözləmənin dəyəri artır. Bundan sonra qərarı təxirə salmağın mənası var.

Bundan əlavə, banklar və maliyyə bazarı oyunçuları qeyri-müəyyənlik artdıqca daha yüksək risk mükafatları alacaqlar. Bu şəkildə maliyyələşmə daha bahalı olur, bu da investisiyaları və istehlak xərclərini azaldır. “Hal-hazırda, qeyri-müəyyənlik və iqtisadi qeyri-sabitlik şəraitində kommertiya bankları təsir göstərən təhlükələri azaltmağa və ya tamamilə təsirsiz hala salmağa kömək edən sistem yaratmalıdır” (Rəhmanova, 2020: 235).

Qeyri-müəyyənliyin bu təsirlərinin çoxunu təsdiqləyən çoxsaylı empirik tədqiqatlar var. Burada ekonometrik ədəbiyyat yalnız əsas elementləri və nəticələri ilə təqdim oluna bilər, lakin yanaşmalar, metodlar və məlumat bazasında mümkün fərqlər deyil. Korporativ investisiyalara təsirlər nisbətən tez-tez araşdırılır və qeyri-müəyyənliklə mənfi əlaqələr ümumiyyətlə nümayiş etdirilir. Bəzi hallarda nəzəri cəhətdən müəyyən edilmiş təsir kanallarına görə fərq qoyulur.

Bəzi tədqiqatlar da qeyri-müəyyənlik və şəxsi istehlak arasında mənfi əlaqələri göstərir. Beləliklə, qeyri-müəyyənliyin sənaye istehsalına və iqtisadi göstəricilərə də mənfi təsir göstərməsi əsaslandırılır. Uzun müddət ərzində müvafiq əlaqə yalnız ifo biznes mühiti indeksinin yayılması kimi iqtisadi qeyri-müəyyənlik tədbirləri üçün tapıla bilər. Lakin son vaxtlara qədər bu, iqtisadi siyasətin qeyri-müəyyənlik tədbirləri üçün çətin ki, mümkün idi.

Mənfəətin mənsəyinin mahiyyətini, həmçinin təkamül inkişafının gedişatını dəstəkləyən qeyri-müəyyənlik olduğunu xatırlasaq, bir tərəfdən onun şöhrət rutininə qər q olmasına mane olur, digər tərəfdən isə onu qoruyur. Həvəsləndirici funksiya “qeyri-müəyyənliklə mübarizə” ehtiyacından və hətta tələbindən yaranır (Dunn, 2011: 202). Məcburi müqavimət və nizam və xaos arasında balans axtarışı “qeyri-müəyyənliyin iqtisadi fəaliyyət səviyyəsinə təsirini” müəyyən edir (Bibow, 2009: 71), bu yalnız müəllifin qənaətini təsdiqləyir. Belə təsir ən azı iki istiqamətdə özünü göstərir: nəzəri və praktiki. Nəzəri səviyyə artım sürətinin saxlanmasının vacibliyini izah edir, praktiki səviyyə isə effekti maksimuma çatdırmağa, daha dəqiq desək, mənfəəti və ya iqtisadi səmərəni maksimuma çatdırmaqla yanaşı, bu faydanı mümkün edən riskləri minimuma endirməkdən ibarətdir.

Qeyri-müəyyənliyin stimullaşdırıcı funksiyası təkcə iqtisadi fəaliyyətin aspektlərinə təsir etmir, həm də özünü təşkilatın yaranması üçün şərt kimi çıxış edir. Son tədqiqatlar ekonometrik olaraq yoxlanıla bilən əlaqə ilə bağlıdır. ABŞ-da iqtisadi siyasət qeyri-müəyyənliyi ilə qlobal ticarət

axınları arasında əhəmiyyətli mənfi əlaqə tapır. ABŞ-da artan ticarət proteksionizmi və xüsusən də Çin ilə ticarət mübahisəsinin artması buna əhəmiyyətli dərəcədə kömək etdi. Eyni zamanda, OECD və BVF kimi beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə Almaniya və Almaniya kimi ticarətə açıq və sənaye əsaslı ölkələr üçün daha böyük iqtisadi siyasət qeyri-müəyyənliyini əsas gətirərək, qlobal iqtisadiyyat və dünya ticarəti ilə bağlı iqtisadi proqnozlarını əhəmiyyətli dərəcədə yenidən nəzərdən keçirdilər.

Bu gün qeyri-müəyyənlik problemi müasir elmi biliklərdə mərkəzi yerlərdən birini tutur. Eyni zamanda bu konsepsiyaya toxunan iqtisad elminin əsas istiqamətlərindən birində - institusionalizmdə qeyri-müəyyənliyin mövcudluğu aksioma kimi təqdim edilir və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə maneə kimi qəbul edilir. Tədqiqatçılara görə qeyri-müəyyənlik mümkün təsir dərəcəsinin bilinməyən amillərin mövcudluğu deməkdir (Lemeshko, 2011: 162). Layihənin həyata keçirilməsi şərtlərini təhlil edərkən aşağıdakı qeyri-müəyyənlik növləri ən əhəmiyyətlidir:

1. iqtisadi qanunvericiliyin qeyri-sabitliyi nəticəsində yaranan qeyri-müəyyənlik;
2. cari iqtisadi vəziyyətin qeyri-müəyyənliyi, investisiya və mənfəətdən istifadə şərtləri;
3. xarici iqtisadi fəaliyyət şərtlərinin qeyri-müəyyənliyi;
4. ölkədə və ya regionda siyasi vəziyyətin və sosial-iqtisadi dəyişikliklərin perspektivlərinin qeyri-müəyyənliyi;
5. texniki-iqtisadi göstəricilərin dinamikası, yeni texnika və texnologiyanın parametrləri haqqında məlumatın olmaması ilə bağlı qeyri-müəyyənlik;
6. bazar konyukturasının, qiymətlərin, valyuta məzənnələrinin və s. dinamikasının qeyri-müəyyənliyi;
7. təbii-iqlim şəraitinin qeyri-müəyyənliyi, təbii fəlakətlərin baş vermə ehtimalı;
8. istehsalat və texnoloji avadanlıqların etibarlılığı və istehsalat işçilərinin ixtisas səviyyəsi haqqında məlumatın olmaması ilə bağlı qeyri-müəyyənlik;
9. layihənin icrası iştirakçılarının məqsədlərinin, maraqlarının və davranışlarının qeyri-müəyyənliyi;
10. iştirakçı müəssisələrin maliyyə vəziyyəti və işgüzar nüfuzu haqqında məlumatın olmaması ilə bağlı yaranan qeyri-müəyyənlik.

Qərar vermə prosesində, onların meydana gəlməsinin səbəblərindən asılı olaraq, müxtəlif növ qeyri-müəyyənlik yaranır. Elmi ədəbiyyatda qeyri-müəyyənlik amillərinin xarici və daxili bölünməsi adi haldır. “Qeyri-müəyyənlik mahiyyətə hərəkət vektorunu təyin edir; arzu olunan inkişaf tendensiyasından nə qədər uzaq olacağını göstərir” (Kuzmin, 2014: 93). Qeyri-müəyyənlik şəraitində işgüzar qərarların qəbul edilməsi təxminlərdən və hesablamalardan sapma riski, itki riski, vəziyyətdə gözlənilməz dəyişikliklər riski ilə əlaqələndirilir. Müvafiq olaraq, risk qeyri-müəyyənlik şəraitində əlverişsiz nəticənin mümkünlüyüdür. Risk gözlənilən hadisənin baş vermə ehtimalının qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur və o, tamamilə dəqiq ola bilməz.

Ölkəmizdə bazarın formalaşması və inkişafının tədqiqi bu bazarın subyektlərinin uğurlu fəaliyyət göstərməsi üçün mühüm və zəruri şərtədir və xüsusilə qeyri-müəyyənlik və risklər şəraitində, perspektiv və istiqamətləri təqdim etmək zərurəti yarandıqda. Bu bazar seqmentlərinə investisiyaların axını əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına təsir edir, işgüzar fəallığın, yeni biznesin, müəssisələrin inkişafına şərait yaradır, vergitutma bazasını genişləndirir. Bu da öz növbəsində yeni iş yerlərinin açılmasına töhfə verir, əmək bazarının inkişafına və əhalinin məşğulluğuna təkan verir.

İqtisadi fəaliyyətin tarixi zaman və sosial məkan daxilində baş verməsi qeyri-müəyyənliyi idarə etməyə imkan verir. Bu, qeyri-müəyyənlikdən koordinasiyaya keçidi nəzərdə tutmağa imkan verən, sosial münasibətlərlə əlaqəli aktorlardan ibarət bazar strukturunun zamanla təkrarlanmasıdır. Stabil qiymətlər qeyri-müəyyənliyi azaltmağa və dağıdıcı qiymət müharibələrindən qaçmağa kömək edir. Bundan əlavə, sabit qiymətlərin administrasiyası daxil olan və çıxan pul axınlarına nəzarəti həyata keçirməyə imkan verir. Pul istehsalı iqtisadiyyatında qiymətlər bir sıra funksiyaları yerinə yetirir, o cümlədən artıqlığın yaradılmasını təmin etmək və müqavilə üzrə pul öhdəliklərini yerinə yetirmək (Minsky, 1986). Şirkətlər üçün məqsəd yuxarıda inkişaf etdirdiyimiz kimi qeyri-müəyyənlik

çərçivəsində ətraf mühitə nəzarət etmək və gələcək fəaliyyətə nəzarət etmək üçün davranışları möhkəmləndirməkdir. Qiymət, investisiya və rəqabət arasındakı əlaqəyə gəldikdə, Cozef Steindlin (Steindl, 1952) nəzəriyyəsinə (çox vaxt durğunluq nəzəriyyəsi adlanır) misal çəkmək maraqlıdır. Burada şirkətlər həm qiymətlər, həm də məhsuldar investisiyalar üzrə rəqabət aparırlar. Buna görə də, onların strateji qiymət davranışı iki əks qüvvəyə tabedir: bir tərəfdən, marjaları yuxarıya doğru itələməyə meyilli olan investisiyanın davamlılığını təmin etmək üçün vəsait cəlb etmək zərurəti, digər tərəfdən, bazar payı qazanmaq ehtiyacı, bu, marjaları aşağıya doğru itələməyə meyillidir. Şirkətlər, biznes layihəsindən asılı olaraq yüksək marja ilə aşağı marja arasında mübadilə edərək bir növ aralıq mövqə tapırlar. Dinamik nöqtəyi-nəzərdən rəqabət daha sonra özünün inkarına gətirib çıxarır: rəqabət mexanizmləri ən zəiflərin yox olması istiqamətində işləyərək, konsentrasiyaya və oliqopoliyaların yaranmasına kömək edir.

Qeyri-müəyyənliyi nəzərə almaq bizim iqtisadi və sosial hadisələri dərk etməyimizi dəyişir. Ənənəvi iqtisadi nəzəriyyəyə görə, qeyri-müəyyənlik vəziyyətində olan neoklassik agent bütün mümkün gələcəkləri, eləcə də bu fyuçerslərin hər birinin baş vermə ehtimalını bilir. Ən təmiz versiyada neoklassik qeyri-müəyyənlik qeyri-müəyyənlikdən daha çox risk anlayışına istinad edir (White, Godart, Corona, 2007).

İqtisadi subyektlərin təkcə bazara məruz qalmaması, həm də onun qurucuları olması ideyasına əsaslanaraq, biz eyni bazar məkanında birgə mövcud ola biləcək rəqabət formalarının tipologiyasını təklif edirik. Birinci formaya rəqabət-müsabiqə, ikincisinə isə rəqabət-kooperasiya deyirik. Bu iki rəqabət formasının hər biri bir bazar növü üçün xarakterikdir. Maliyyə bazarı məlumatlarının dəyişkənliyindən istifadə edərək bazar iştirakçıları arasında qeyri-müəyyənliyi ələ keçirməyə cəhd edilir. Bu məqsədlə, məsələn, fond, valyuta və ya xammal bazarlarında opsiyon qiymətlərindəki dalğalanmalar araşdırılır. Dəyişkənliyin artması qeyri-müəyyənliyin artması kimi şərh olunur. Qızılın qiyməti təlatümlü dövrlərdə böhran göstəricisi kimi də istifadə olunur. Üstünlüklərdən biri bu maliyyə bazarı məlumatlarının vaxtında əldə edilməsidir. Lakin bu tərəddüdləri mütləq birbaşa real iqtisadi səbəblə əlaqələndirmək olmaz, maliyyə bazarlarında olan xüsusiyyətlər də nəzərə alınır.

Qeyri-müəyyənliyin miqyasını ölçmək üçün tez-tez istifadə olunan başqa bir üsul medianın mətn və məzmun təhlilidir. Ümumi daxili məhsul üzrə proqnozların artan dispersiyası iqtisadi ekspertlər arasında fərqli gözləntiləri göstərə bilər. Proqnozçuların fikirləri nə qədər uzaq olarsa, yaxın gələcəkdə gələcək makroiqtisadi inkişafarla bağlı qeyri-müəyyənlik bir o qədər çox olar. Bununla belə, xüsusilə qeyri-müəyyənliyin artdığı dövrlərdə fərdi proqnoz dəyərlərinin konsensus dəyəri ətrafında sıx toplandığı bir proqnoz dəyər klasterinin meydana çıxacağını istisna etmək olmaz. İqtisadi qeyri-müəyyənliyin başqa bir ölçüsü proqnoz səhvlərinin yığılması və ya dəyişkənliyindən müəyyən edilə bilər. Bu, proqnoz dəyərinin reallaşdırılmasından kənara çıxmalardan gedir. Proqnoz səhvlərinin yığılması daha çox qeyri-müəyyənlik kimi şərh olunur. Məsələn, bu, ekspertlərin konkret hadisənin təsirini dəqiq qiymətləndirə bilməməsi ilə nəticələnə bilər. Bununla belə, bu göstərici üzrə məlumatlar yalnız müəyyən bir gecikmə ilə mövcuddur.

Müəssisələr üçün borc götürmək indi daha baha başa gəlir. İnteraksiyalar bahalaşır, innovasiya və istehsalə həvəs ləngiyir. Sənaye istehsalı, həmçinin xammal və enerji xərclərinin artması ilə yavaşlayır. Buna görə satışlar azalır, çünki son məhsulların qiymətlərinin artması istehlakçı tələbini azaldır. Şirkətlərin dövriyyəsi azalır, işçilərin ixtisarı riskləri artır, listing şirkətləri üçün səhmlərin dəyəri aşağı düşür. Maliyyə bazarlarının və investor portfellerinin dəyişkənliyi Buna görə də qlobal maliyyə bazarları hazırda aşağı mərhələni yaşayır. Şirkətlərin fəaliyyətini əks etdirən səhmlər, bütün iqtisadi sistemin qeyri-sabitliyini və qeyri-müəyyənliyini göstərmək üçün dəyişkənlik dalğalarına məruz qalır. İstiqraz bazarında faiz dərəcələrinin artması istiqrazların dəyərinin azalmasına səbəb olub.

Valyuta bazarlarında təhlükəsiz sığınacaq valyutası olan dollar üstünlük təşkil edir, avro isə öz payını itirir, bununla da Avropa məhsullarının ixracına üstünlük verir, lakin eyni zamanda idxal olunan xammalın xərclərinin artması onun artıq yüklənmiş rəqabət qabiliyyətini azaldır. Hazırkı qlobal ssenaridə inflyasiyanın qarşısını almaq və iqtisadiyyatı dəstəkləmək üçün mübarizə buna

görə də ən böyük problem kimi görünür. Əsas mərkəzi banklar tərəfindən monetar sərtləşdirmə yolu ən ağırlı olaraq qalır, ümid ən pis ssenariyə, tənəzzülə doğru sürüşməməkdir. Əmanətçilərin və müəssisələrin qorunmasına yönəlmiş tədbirlərin kalibrənməsi hökumətlər üçün vacib olur.

Qeyri-müəyyənliyin baş vermə ehtimalını hesablamaq mümkün olmasa da, təxmin edilə bilən şeylər var. Ehtimal bir hadisənin baş vermə ehtimalının mütləq səviyyə kimi yüksək və ya aşağı olmasını digər hadisələrlə müqayisədə nisbətən yüksək və ya aşağı olmasını ifadə edir. Qeyri-müəyyənliyin müəssisələrə təsiri çox dəyişir. Kiçik nöqtəyi-nəzərdən marketing kampaniyasının uğur və ya uğursuzluğuna təsir göstərə bilər; böyük perspektivdə isə şirkətin fəlakətə uğramasına və müflis olmasına səbəb ola bilər. Qeyri-müəyyənlik səbəbindən bəzi şirkətlər ya daha uzunmüddətli planlar və investisiyalar qurmağa cəsarət etmir, ya da irrasional və ehtiyatsız qərarlar qəbul edirlər.

Müəssisələr xarici mühiti təhlil edərkən qeyri-müəyyənliyi, xüsusən də strateji qeyri-müəyyənliyi tam nəzərə almalıdırlar. Strateji qeyri-müəyyənlik çox vaxt müəssisənin strateji qərarlarının qəbul edilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərən qeyri-müəyyənliyə və müəssisənin həyatı və ölümü üçün vacib olan qeyri-müəyyənliyə aiddir. Ona görə də müəssisələr buna böyük əhəmiyyət verməli, diqqətlə öyrənməli, üstünlüklər axtarıb, mənfi cəhətlərdən qaçmalıdırlar. Bir tərəfdən, müəssisələr ciddi zərər verə biləcək qeyri-müəyyənlikləri həll etməyə və aşmağa çalışmalı, itkiləri minimuma endirməyə çalışmalıdır; digər tərəfdən, müəssisələr böyük strateji imkanlar əldə etmək üçün qeyri-müəyyənlikləri qavramalı, istifadə etməli və ya hətta qəsdən yaratmalıdırlar.

Normal şəraitdə məhsul, qiymət, məsrəf, gəlir, məxaric və s. kimi parametrlər təsadüfi dəyişənlərdir. Onlar gələcəkdə baş verəcəklərdən tamamilə fərqli ola bilər ki, bu da qeyri-müəyyən amillər yaradan və qeyri-müəyyənliyə səbəb olur. Qeyri-müəyyənlik təhlili layihənin daşıya biləcəyi riskləri və qeyri-müəyyənliyə tab gətirmək qabiliyyətini qiymətləndirmək və layihənin iqtisadi etibarlılığını müəyyən etmək üçün qeyri-müəyyənlik amillərinin iqtisadi qiymətləndirmə göstəricilərinə təsirini təhlil etməkdir. O, ümumiyyətlə, qeyri-müəyyənlik təhlili və risk təhlilini əhatə edir və onun metodlarına zərərsizlik təhlili, həssaslıq təhlili və ehtimal analizi daxildir ki, bunlar arasında zərər-həssaslıq təhlili maliyyə qiymətləndirməsi üçün istifadə edilə bilər. Zərərsizlik təhlilinin məqsədi məhsul buraxılışı, maya dəyəri və plan rentabelliği arasındakı əlaqəni təhlil edərək, məhsul istehsalı, məhsulun qiyməti, məhsul vahidinin dəyəri və s. baxımından investisiya planının mənfəət və zərəri arasındakı sərhədləri tapmaq, hər bir planın risk profilini müəyyən etməkdir.

Həssaslıq təhlili layihənin əsas qeyri-müəyyənlik amilləri dəyişdikdə layihənin iqtisadi təsir göstəricilərində müvafiq dəyişiklikləri öyrənmək, layihənin həssas amillərini aşkar etmək, onların həssaslığını müəyyən etmək və amillər kritik dəyərlərə çatdıqda layihənin sərfəliliyini təhlil etməkdir. Həssaslıq analizinin iki növü var: tək faktorlu və çoxfaktorlu analiz. Tək faktorlu həssaslıq təhlili tək qeyri-müəyyənlik amilindəki dəyişikliklərin təsirini təhlil etməkdir, yəni qeyri-müəyyənlik amillərinin bir-birindən asılı olmadığı, eyni anda yalnız bir amilin araşdırıldığı və digər amillərin dəyişməz qaldığı güman edilir. İkidən çox müstəqil qeyri-müəyyən amillər eyni vaxtda dəyişir. Həssaslıq təhlili müəyyən faktorun dəyişməsinin layihənin iqtisadi göstəricilərinə nə dərəcədə təsir edəcəyini bilmək üçün istifadə edilə bilər, lakin bu amillərin nə dərəcədə dəyişmə ehtimalını bilmək mümkün deyil. Ehtimal təhlili bu çatışmazlığı aradan qaldırmaqdır. Ehtimal təhlili müxtəlif qeyri-müəyyən amilləri, müxtəlif amplituda dəyişikliklərin ehtimal paylamalarını və onların planın iqtisadi effektivinə təsirini öyrənməklə planın xalis pul vəsaitlərinin hərəkəti və iqtisadi təsir göstəricilərinin müəyyən ehtimal təsvirini vermək və bununla da planın iqtisadi təsirinə dair proqnoz verməkdir. planın riski. dəqiq mühakimə yürütmək. Ehtimal təhlili metodu iqtisadi qiymətləndirmə göstəricilərinin gözlənilən dəyərinin hesablanması prosesi və hesablama nəticələrinə əsaslanır.

Xalis cari dəyərin gözlənilən dəyəri çoxlu sayda təkrar hadisələrdə təsadüfi dəyişənin orta qiymətidir. Təsadüfi dəyişənin bütün mümkün qiymətlərinin çəkilmiş orta dəyəridir. Qərar ağacı texnologiyası ağacların budaqlanması prinsipindən istifadə etməklə planın bir sıra amillərini onların

qarşılıqlı əlaqəsinə uyğun olaraq təmsil edir və sonra müəyyən prosedurlara uyğun olaraq optimallaşdırma və qərarların qəbulunu həyata keçirir.

Qeyri-müəyyənlikdən qaçma cəmiyyətin qeyri-müəyyən və qeyri-müəyyən ssenarilərdən hiss etdiyi təhlükə dərəcəsinə aiddir. O, daha çox əməyin mühafizəsini təmin etməklə, daha formal qaydalar qurmaqla, kənara çıxan fikir və davranışlara dözməyərək, mütləq biliyə və ekspert qiymətləndirməsinə etibar etməklə bu ssenarilərdən yayınmağa çalışır. Onun gücü qeyri-müəyyənlikdən yayınma indeksi ilə ifadə edilir. Bu, adətən qaydalara müraciət etmək istəyi, konkret göstərişlərə güvənmək və planın icra dərəcəsi baxımından nəzərdən keçirilə bilər. Bəzi mədəniyyətlərdə işçilər aydınlığı qiymətləndirirlər və rəhbərlərindən xüsusi göstərişlər almaqdan çox məmnundurlar. Bu işçilər yüksək qeyri-müəyyənlikdən qaçırlar və işdə qeyri-müəyyənlikdən qaçmağa üstünlük verirlər, halbuki başqa yerlərdə işçilər əks şəkildə reaksiya verirlər, çünki qeyri-müəyyənlik onların sabitlik və təhlükəsizlik üçün aşağı ehtiyaclarını təhdid etmir. Bu işçilərin bəziləri hətta işdə qeyri-müəyyənlikdən rahat hiss edə bilirlər.

Qeyri-müəyyənlikdən yayınma təşkilatın öz fəaliyyətini strukturlaşdırma ehtiyacının dərəcəsinə təsir edir, yəni təşkilatın riskə münasibətinə təsir göstərir. Qeyri-müəyyənlikdən qaçınma yüksək olan bir təşkilatda təşkilat qeyri-müəyyənliyin öhdəsindən gəlmək üçün daha çox iş qaydaları, prosesləri və ya normaları yaratmağa meyllidir. İdarəetmə nisbətən iş və vəzifəyə yönəldilmişdir və menecerlərin qərarları əsasən prosessual qərarlardır. Zəif qeyri-müəyyənlikdən qaçınan təşkilatda nəzarətə az diqqət yetirilir və iş qaydaları və prosesləri daha az rəsmiləşdirilib və standartlaşdırılıb.

İstənilən cəmiyyətdə insanlar qeyri-müəyyən situasiyalar qarşısında təhlükə hiss edəcəklər və buna görə də həmişə onların qarşısını almağa çalışacaqlar. Nisbətən desək, qeyri-müəyyənlikdən yayınma səviyyəsi aşağı olan cəmiyyətlərdə insanlar, ümumiyyətlə, təhlükəsizlik hissində malikdirlər, həyata rahat münasibət bəsləyirlər və risk almağı təşviq etməyə meyllidirlər. Qeyri-müəyyənlikdən qaçınma səviyyəsi yüksək olan cəmiyyətlərdə insanlar ümumiyyətlə yüksək tələsiklik və aqressivlik hissində malikdirlər və buna görə də çox çalışmaq üçün daxili impuls formalaşdırmağa meyllidirlər. Qeyri-müəyyənlik həm tələb, həm də təklif tərəfində müxtəlif kanallar vasitəsilə iqtisadiyyata təsir göstərə bilər. Tələb tərəfində o, istehlak və investisiya qərarlarına və iqtisadiyyatda mal və xidmətlərə tələbin səviyyəsinə təsir göstərə bilər. “Təklif tərəfində qeyri-müəyyənlik məhsuldarlığa və kredit genişlənməsinə təsiri ilə iqtisadiyyatın gedişatında rol oynaya bilər” (Görgün, 2020: 33).

Qərb iqtisadiyyatının böyük ailəsindən yaranan fənlərarası və marjinal bir intizamdır. İqtisadi nəzəriyyədə qeyri-müəyyənliyin təhlili və anlaşılması yalnız klassik ümumi tarazlıq nəzəriyyəsinin əsas məzmununu deyil, həm də informasiya iqtisadiyyatı, davranış və eksperimental iqtisadiyyat, institusional iqtisadiyyat və təkamül iqtisadiyyatının əsas məzmununu təşkil edir.

Real iqtisadi cəmiyyət əməliyyatlar vasitəsilə iqtisadi fəaliyyəti təşkil edir və onun fəaliyyətində üç şey hərəkət edir: məhsullar və xidmətlər, valyuta və məlumat. Əməliyyatların ənənəvi iqtisadiyyat anlayışı məhsul və valyuta əməliyyatlarıdır, buna görə də tələb və təklifin ənənəvi tərifləri mövcuddur... Tələb və təklif nəzəriyyəsi neoklassik iqtisadiyyatın bazar təşkilini izah etmək üçün əsas alətini təşkil edir. Qeyri-müəyyənlik iqtisadiyyatı müəyyən dərəcədə bir sıra fəaliyyətlərlə bağlıdır. İlk növbədə, əməliyyat prosesində məlumat mübadiləsi aparılmalıdır. Informasiya mübadiləsinin mahiyyəti qeyri-müəyyənlik və risklərin idarə olunmasıdır. Qeyri-müəyyənlik və risklə mübarizə də iqtisadi fəaliyyətin məqsədidir. Bu, müasir iqtisadiyyat üçün iqtisadi fəaliyyətləri təsvir etmək və təhlil etmək üçün vacib bir üsuldur. İkincisi, əməliyyatlarda valyuta tələb olunur. Neoklassik iqtisadiyyatda valyutanın özü informasiya mübadiləsi vasitəsidir, lakin valyutanın funksiyası və onun təmsil etdiyi informasiya məzmunu haqqında anlayış nisbətən dardır. Qeyri-müəyyənlik iqtisadiyyatı qiymətlərdə olan zəngin məzmunu təhlil etmək üçün yeni analitik başlanğıc nöqtəsi təqdim edir. Üçüncüsü, bazar iştirakçıları qeyri-müəyyənlik və risklə mübarizə aparmaq üçün bazardan istifadə edə bilirlər. Bununla belə, bazarın qeyri-müəyyənlik və risklə mübarizə qabiliyyəti tam deyil. Qeyri-müəyyənlik və risk iqtisadi cəmiyyətin təşkil olunduğu müxtəlif yolların təhlili üçün başlanğıc nöqtəsini təmin edir. Nəhayət, insan və təbiət oyununda

riskləri aradan qaldırmaq həmişə insanların nail olmağa çalışdığı məqsəd olub. Cəmiyyət müxtəlif təşkilat və qurumlar quraraq bunun üçün çalışır.

Nəticə

İqtisadi qeyri-müəyyənlik çox yönlüdür və müxtəlif yollarla ölçülə bilər. Əhəmiyyətli ölçmə üsulları qeyri-müəyyənliyin hazırda çox yüksək olduğunu aydınlaşdırır. Yüksək səviyyəli qeyri-müəyyənliyin iqtisadi inkişafa mane olduğu sübut edilmişdir, xüsusilə də investisiya fəaliyyəti əziyyət çəkir. İqtisadiyyatda böyük qeyri-müəyyənlik dövründə iqtisadi siyasət etibarlı və biznesə uyğun hərəkət etməklə əks çəki təmin edə bilər. Ancaq etibarsızlıqla daha konkret mübarizə aparmaq üçün onun səbəblərini bilmək lazımdır. Bunları əksər qeyri-müəyyənlik tədbirləri ilə birbaşa tutmaq olmaz. Bu, hazırda müvafiq risk faktorları ilə bağlı şirkətlərdə qərar qəbul edən şəxslərin konkret sorğularını tələb edir. Bu, həmçinin qeyri-müəyyənliyin səbəblərinin ətraf mühit və ya davranışla bağlı olub-olmaması ilə bağlı mühüm məlumat verir. Bu fikir, məqsədyönlü institusional tənzimləmələri və iqtisadi siyasət cavablarını tərtib etməyə kömək edə bilər.

Qeyri-müəyyənliyin iqtisadiyyata təsiri yalnız investisiya və istehlak qərarları ilə məhdudlaşmır. Qeyri-müəyyənlik mühitində işçi qüvvəsi işə götürmə və işdən çıxarma planları bazarda təxirə salına bilər və buna görə də məhsuldarlığın zəifləməsi iqtisadi fəaliyyətə mənfi təsir göstərə bilər. Qeyri-müəyyənliyin təhlili və dərk edilməsi təkcə iqtisadiyyatın reallığı təhlil etmək və izah etmək qabiliyyətini müəyyən etmir, həm də iqtisadiyyatın müasir inkişafı üçün son dərəcə mühüm istiqamətdir.

Ədəbiyyat

1. Pul siyasəti icmalı. (2012). IV rüb. Azərbaycan Mərkəzi Bankı. № 4(12), 33 s.
2. Rəhmanova, L.R. (2020). Kommersiya banklarının iqtisadi təhlükəsizlik problemləri. İqtisadi təhlükəsizlik: mövcud vəziyyət və perspektivlər beynəlxalq elmi konfrans (08-09 iyul 2020-ci il). № 4, Sumqayıt, s.231-236.
3. Bibow, J. (2009). Keynes on monetary policy, finance, and uncertainty: liquidity preference theory and the global financial crisis. Abingdon; Oxford: Routledge, 272 s.
4. Bloom, N. (2014). Fluctuations in Uncertainty. *Journal of Economic Perspectives*, 28(2), Spring, pp.153-176.
5. Dunn, S.P. (2011). The economics of John Kenneth Galbraith: introduction, persuasion, and rehabilitation. Cambridge: Cambridge University Press, 477 s.
6. Minsky, H. (1986). Stabilizing an Unstable Economy, Yale University Press.
7. Steindl, J. (1952). Maturity and Stagnation in American Capitalism, Oxford, Basil Blackwell.
8. Thompson, J.D. (1967). Organizations in action; Social science bases of administrative theory. New York: McGraw-Hill, 192 p.
9. White, H., Godart, F., Corona, V. (2007). Mobilizing identities, uncertainty, and control in strategy. *Theory, culture, and society*, 24(7-8), pp.191-212.
10. Kuzmine, E.A. (2014). Problema neopredelennosti kak nauchnoy kateqoryy. *Strategicheskie resheniya i risk menedzhment*. №3(84), s.90-100.
11. Lemeshko, D. (2011). Krizisnie transformacyy rinka nedvizkhimosti: prinyatie resheniy v usloviyax neopredelennosti i oçenka volatilnosti popravki na risk. *Ekonomika obrazovaniya*. №1, s.162-171.
12. Görgün, G. Belirsizlik Kavramı, Belirsizlik Ölçütleri ve Belirsizliğin Makroekonomik Etkileri Üzerine Bir İnceleme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(1), s.21-38.

Göndərilib: 23.02.2024

Qəbul edilib: 16.04.2024